

Назаров Ілля Владиславович

кандидат економічних наук,

доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Nazarov Illia

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Economic Theory, Macro- and Microeconomics

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0002-5118-8416

Філіпенко Наталія Григорівна

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник відділу історії філософії України

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Filipenko Nataliia

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow,

Senior Research Fellow of the Department of History of Philosophy of Ukraine

H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-2955-2090

DOI: 10.25313/2520-2294-2024-4-9839

ДОСЛІДЖЕННЯ І.В. ВЕРНАДСЬКИМ ДОКЛАСИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

I.V. VERNADSKYI'S STUDY OF THE PRE-CLASSICAL ECONOMIC THOUGHT

Анотація. Вступ. Дослідження історії економічної думки посідає значне місце у науковій спадщині видатного економіста І. В. Вернадського (1821–1884). Для його аналізу економічних учень ключовою була оцінка ролі держави в економічному житті суспільства. Звідси постає проблема вивчення його оригінального підходу до класифікації провідних течій світової економічної думки, що ґрунтувався на її поділі на позитивний (представники якого виступають за безпосередню участь держави в регулюванні суспільного виробництва) та негативний (теоретики якого заперечують корисність державного втручання в економіку) напрями. На особливу увагу заслуговує аналіз І. В. Вернадським ранніх докласичних стадій її генезису (поглядів античних мислителів, представників меркантилізму та протекціонізму), що не перебувають у фокусі історико-економічних розвідок.

Мета. Метою статті є дослідження аналізу І. В. Вернадським докласичного періоду розвитку світової економічної думки, оригінальність якого ґрунтувалася на висунутих ним методологічних підходах до класифікації її провідних напрямів.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) праці І. В. Вернадського, присвячені історії економічної думки, зокрема «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX століття» та «Нарис історії політичної економії»; 2) праці сучасних українських науковців, фахівців з історії економіки та економічної думки, присвячені життю та творчості І. В. Вернадського.

У процесі дослідження було використано такі наукові методи: єдності логічного та історичного підходів, порівняльного аналізу, теоретичного узагальнення результатів.

Результати. У статті показано, що І. В. Вернадський ділить історію світової економічної думки на два фундаментальних напрями: позитивний (представники якого виступають за безпосередню участь держави в регулюванні суспільного виробництва) та негативний (економісти, що належать до нього, заперечують корисність державного втручання в економіку). До позитивного напрямку І. В. Вернадський відносив економічні погляди стародавніх мислителів античності, меркантилізм, протекціонізм та соціалізм, а до негативного – фізіократію та школу Адама Сміта, або промислову.

У даній статті ми зосередили увагу на внеску І. В. Вернадського в дослідження докласичного періоду генезису світової економічної думки, представленого виключно авторами, віднесеними ним до позитивного напрямку. На його думку, для античних мислителів характерним є: 1) державоцентричний підхід при ігноруванні приватних економічних інтересів;

2) поділ сфер діяльності на повноцінні (військова справа та землеробство) та неповноцінні (ремесло та торгівля). За Вернадським, сутність другої, найпотужнішої течії позитивного напрямку – меркантилізму, полягає у тому, що її представники визнавали гроші єдиним предметом народного багатства. В умовах державної відокремленості національних економік прихильники меркантилізму вважали доцільним за допомогою активного грошового або торговельного балансу вилучати з інших країн дорогоцінні метали. До позитивного напрямку економічної думки І. В. Вернадський відносить ще одну течію – протекціонізм, представники якого вважали, що розвиток національної промисловості потребує митного захисту від іноземної конкуренції з боку держави.

І. В. Вернадський в цілому критично оцінює здобутки позитивного напрямку. На наш погляд, така позиція вченого пояснюється тим, що він був прихильником парадигмального еталону економічної теорії, заданого А. Смітом і класичною школою політичної економії.

Перспективи. У подальших наукових дослідженнях варто продовжити вивчення аналізу І. В. Вернадським теоретичного внеску представників негативного напрямку – фізіократів, А. Сміта, Д. Рікардо, Ж. Б. Сея та ін., які вважали механізми ринкової саморегуляції економіки достатніми для її функціонування без суттєвої участі держави. Використовуючи запропонований ученим фундаментальний критерій класифікації провідних течій світової економічної думки (в якості якого постає роль держави в регулюванні суспільного виробництва), важливо також дослідити протистояння двох напрямів економічної думки (позитивного та негативного) у подальший період – з кінця ХІХ століття й досьогодні.

Ключові слова: історія економічної думки, І. В. Вернадський, позитивний напрям, негативний напрям, економічні ідеї античних філософів, меркантилізм, торговельний баланс, протекціонізм.

Summary. Introduction. The study of the history of economic thought takes a significant place in the scientific heritage of the outstanding economist I. V. Vernadskyi (1821–1884). Analyzing the development of economic thought, he emphasized the role of the state in the economic life of society. The article aims to study his original approach to the classification of the leading directions of world economic thought, dividing them into positive (representatives advocate the direct state regulation of production) and negative (representatives deny the usefulness of state intervention in the economy). I. V. Vernadskyi's analysis of the early pre-classical stages of the genesis of economic thought (views of ancient thinkers, representatives of mercantilism, and protectionism), which are not the focus of historical and economic research, deserves special attention.

Purpose. The purpose of the article is to study I. V. Vernadskyi's analysis of the pre-classical period of the development of world economic thought considering his original methodological approach to the classification of its main directions.

Materials and methods. The research resources are 1) the works of I. V. Vernadskyi in the history of economic thought, in particular, «Critical-historical study on Italian political and economic literature until the beginning of the 19th century» and «Essay on the history of political economy»; 2) scientific works of contemporary Ukrainian scholars, researchers in the economic history and economic thought dedicated to the life and work of I. V. Vernadskyi.

The following scientific methods were used in the research process: logical and historical approaches, comparative analysis, and theoretical generalization of results.

Results. The article shows that I. V. Vernadskyi divides the history of world economic thought into two fundamental directions: positive (representatives advocate the direct state regulation of production) and negative (representatives deny the effectiveness of state intervention in the economy). I. V. Vernadskyi referred economic views of the ancient thinkers, mercantilism, protectionism, and socialism to the positive direction, and physiocracy and the school of Adam Smith, or the industrial school, – to the negative.

In this article, we focused on I. V. Vernadskyi's contribution to the study of the pre-classical period of world economic thought, represented exclusively by the authors included by him to the positive direction. In his opinion, ancient thinkers were characterized by: 1) a state-centric approach while ignoring private economic interests; and 2) the division of spheres of activity into full-fledged (military affairs and agriculture) and inferior (crafts and trade). According to Vernadsky, the essence of the second, most powerful direction of economic thought of the positive direction – mercantilism, is that its representatives considered money as the only measure of national wealth. In the conditions of the existence of national economies, mercantilism supporters believed it was completely acceptable to extract precious metals from other countries using an active monetary or trade balance. Another positive direction of the pre-classical economic thought was protectionism, whose representatives believed that the development of national industry needed state protection from foreign competition.

I. V. Vernadskyi critically assesses the achievements of the positive direction of pre-classical economic thought. In our opinion, this position could be explained by the fact that he was a supporter of the paradigmatic standard of economic theory developed by A. Smith and the Classical school of political economy.

Discussion. Further research should be devoted to I. V. Vernadskyi's analysis of the theoretical contribution of representatives of the negative direction of pre-classical economic thought – physiocrats and A. Smith, D. Ricardo, J. B. Say and others, who considered the mechanisms of sufficient market self-regulation without significant state intervention. Using the fundamental criteria for the classification of the main directions of world economic thought (the role of the state regulation of production), it is also important to analyze tensions between positive and negative directions of economic thought in the later period – from the end of the 19th century to the present day.

Key words: history of economic thought, I. V. Vernadskyi, positive direction, negative direction, economic ideas of ancient philosophers, mercantilism, trade balance, protectionism.

Постановка проблеми. Дослідження історії економічної думки посідає значне місце у науковій спадщині видатного вітчизняного економіста, професора Київського університету св. Володимира І. В. Вернадського (1821–1884). Стрижнем його аналізу економічних учень виступала оцінка ролі держави в економічному житті суспільства. Звідси постає проблема проаналізувати його оригінальний підхід до класифікації провідних течій світової економічної думки, що ґрунтувався на її поділі на позитивний (представники якого виступають за безпосередню участь держави в регулюванні суспільного виробництва) та негативний (теоретики якого заперечують корисність державного втручання в економіку) напрями. На особливу увагу заслуговує аналіз І. В. Вернадським ранніх, докласичних стадій її генезису (поглядів античних мислителів, представників меркантилізму та протекціонізму), що не перебувають у фокусі історико-економічних розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що серед українських дослідників одним з перших до творчості І. В. Вернадського звернувся С. М. Злупко [5]. Однак системний аналіз його життя та наукової спадщини почався з фундаментальної монографії «І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина в контексті історії економічної думки в Україні» (за ред. В. Д. Базилевича) [2] з серії «Славетні постаті», що вийшла друком у 2009 році. В ній представлені як твори І. В. Вернадського, так і статті викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в основному економічного факультету. Особливістю цього видання є те, що особистість і науковий доробок І. В. Вернадського тут вперше проаналізовано в усій їх багатомірності. В. Д. Базилевич та В. А. Короткий представили ґрунтовний нарис його життя та творчості в контексті епохи [1]; наукові розвідки Т. В. Гайдай [3], І. В. Назарова [8] та В. Л. Осецького [9] присвячені його дослідженням в царині історії економічної думки і політичної економії; у статтях А. О. Маслова [7] і Е. В. Галицької та О. К. Прімерової [4] розглянуто внесок І. В. Вернадського в аналіз аграрних проблем та теоретико-методологічних засад статистики відповідно.

Важливою подією стала Всеукраїнська науково-практична конференція «Іван Вернадський — учений-економіст, педагог, громадянин (до 200-річчя від дня народження)», проведення якої 19 травня 2021 р. ініціював відділ економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». У її роботі взяли участь дослідники Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька та Одеси. Це надало новий імпульс дослідженню творчої спадщини видатного вітчизняного економіста: за її матеріалами було видано збірку тез [6] та низку статей у збірнику наукових праць «Історія народного господарства та еконо-

мічної думки України» (вип. 54, 2021 р.). Однак дослідження творчості І. В. Вернадського не можна вважати вичерпаним, ще залишається багато невивчених її сторінок. Зокрема, це стосується і його аналізу історії економічної думки, в тому числі її докласичного періоду, що і є предметом даної статті.

Метою статті є дослідження аналізу І. В. Вернадським докласичного періоду розвитку світової економічної думки, оригінальність якого ґрунтувалася на висунутих ним методологічних підходах до класифікації її провідних напрямів.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) праці І. В. Вернадського, присвячені історії економічної думки, зокрема «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX століття» та «Нарис історії політичної економії»; 2) праці сучасних українських науковців, фахівців з історії економіки та економічної думки, присвячені життю та творчості І. В. Вернадського.

У процесі дослідження було використано такі наукові методи: єдності логічного та історичного підходів, порівняльного аналізу, теоретичного узагальнення результатів.

Виклад основного матеріалу. У теоретичній спадщині видатного вітчизняного економіста, професора Київського університету св. Володимира Івана Васильовича Вернадського (1821–1884) вагоме місце займають дві фундаментальні роботи, присвячені проблемам історії економічної думки — його докторська дисертація «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX століття» (1849) та «Нарис історії політичної економії» (1858). Актуальність звернення до ранніх стадій генезису світової економічної думки сам І. В. Вернадський обґрунтовує, виходячи з органічного бачення процесу розвитку наукового знання: «На науку ми звикли дивитися — і погляд наш цілком вірний — як на щось органічне, єдине ціле. Ані жодна частина її не може бути відірвана від неї без прямого збитку для її достоїнства, без порушення її цілісності; також і жоден момент її попереднього розвитку не повинен бути залишений нами без уваги, якщо ми хочемо сповна оцінити її значення й пізнати істинну її природу. Історія науки є її фізіологією. В ній повинні бути представлені всі фази її розвитку, якими б маловагомими вони не здавалися» [2, с. 367].

Учений вважав, що навіть бездоганне логічне обґрунтування окремих наукових положень не дає повного уявлення про ступінь їхньої істинності без порівняння з попередніми точками зору на той самий предмет, які нам надає історія науки. Він наголошував, що в політичній економії такий історико-порівняльний підхід набуває більшої ваги, ніж у будь-якій іншій науці, оскільки й на сучасний для нього момент в ній залишалось ще

багато прогалин, невирішених остаточно проблем, що розводили представників економічної науки по різні боки теоретичних «барикад»: «У таких питаннях, що залишаються до цього часу спірними, єдиний шлях до вирішення — власне мислення. Єдиний критерій — історія; але, щоб не припуститися старих помилок, ми повинні знати й обговорити їх, ми повинні заглянути в попередню літературу, де інколи вже торкалися деяких питань, що й зараз ще хвилюють уми мислителів. Достатньо вказати для прикладу на питання про міру участі, яку повинна брати суспільна влада в економічних відносинах індивідуумів, що живуть в державі, — на міру обмеження приватної конкуренції і тощо, не говорячи вже про безліч другорядних положень (...)» [2, с. 370].

З наведеної вище цитати видно, що вже на початку своєї наукової кар'єри, на перших сторінках дисертації, присвяченої здавалося б доволі вузькій темі — вивченню італійської політико-економічної літератури до початку XIX століття, І.В. Вернадський з багатьох дискусійних проблем економічної науки виокремлює питання про міру участі державної влади в економічних відносинах і міру економічної свободи господарюючих суб'єктів. У своїх спробах систематизації історії економічної думки він використовує це питання в якості незмінного критерію для класифікації її провідних напрямів: «Напрямів цих *два*: позитивний і негативний. Перший вимагає на практиці штучної організації господарських відносин суспільства, а внаслідок цього — безпосередньої участі уряду в економічних діях народу, другий, навпаки, прагне якомога більшої економічної самостійності осіб у суспільстві та заперечує корисність стороннього втручання в їхні приватні справи (...). В історії науки до позитивного напрямку належать *економічні погляди стародавніх, меркантилізм, протекціонізм та соціалізм*; до негативного — *фізіократія та школа Адама Сміта, або промислова*» [2, с. 507–508].

Досліджуючи погляди стародавніх мислителів, до яких він відносить грецьких філософів Ксенофонта, Платона та Аристотеля, І.В. Вернадський так оцінює внесок кожного з них у розвиток економічної думки: «Ксенофонт малює нам *картину* стародавнього економічного суспільства; Платон підносить його до *ідеалу*; Аристотель вилучає з нього *теоретичні положення*» [2, с. 372]. Однак, попри несуттєві відмінності, всі їхні твори просякнуті, на думку дослідника, спільною ідеологією, суть якої полягає в тому, що: «Інтерес держави є в них таким, що домінує над приватним інтересом особи, яка й існує, згідно з їхніми поняттями, немов би для держави» [2, с. 372].

Спираючись на вивчення першоджерел («Ойкономії» Ксенофонта, «Держави» та «Законів» Платона, «Політики» Аристотеля), І.В. Вернадський узагальнює погляди давньогрецьких мисли-

телів на господарське життя суспільства, зводячи їх до низки тез. По-перше, ремесла є негідним для громадянина видом діяльності, оскільки вони калічать тіло та забирають у нього вільний час, що робить таку особу непридатною для військової служби. Саме тому «рабство і стало тією соціально-економічною формою організації суспільного труда, в яку було «втиснуто» греками і римлянами неповноцінне і принизливе, на їхній погляд, ремесло» [8, с. 254]. По-друге, на противагу ремеслу, землеробство, яке зміцнює тіло, є достойним видом діяльності, хоча, як зазначає І.В. Вернадський, «через брак капіталів і знань земля оброблювана була майже виключно *рабами*, які складали частину сімейного багатства домогосподарства» [2, с. 509]. По-третє, військове мистецтво, яке забезпечує можливість перемоги над ворогами держави, є необхідним елементом виховання кожного громадянина. По-четверте, торгівля є неповноцінним видом господарської діяльності, оскільки вона спотворює інтереси приватних осіб і роз'єднує їх з інтересами держави. Підкреслюючи зневажливе ставлення стародавніх греків до торгівлі, І.В. Вернадський наводить приклад Фів, де торгівці могли бути обрані на громадську посаду не менше, ніж через десять років після того, як вони залишили цю ганебну професію [2, с. 511].

Оскільки два суттєвих джерела примноження суспільного багатства — ремесло і торгівля, визнавалися в суспільній свідомості стародавніх греків ганебними видами діяльності, їм було знайдено заміну, без якої повноцінний розвиток суспільства не був би можливим. «Заміну цю представило *насилля*, цей закон руху старого світу; в економічній організації суспільства воно набуло форму *рабства*, яке визнавалося Аристотелем не лише природним, але й таким, що відповідає істинній справедливості (...)» [2, с. 373].

І.В. Вернадський підкреслює однобічність економічного мислення старогрецьких філософів, вважаючи, що його розвитку найбільше перешкождало їхнє зневажливе ставлення до занять у сфері матеріального виробництва, крім однієї галузі — землеробства. «Головним джерелом багатства, як для держави, так і для окремих осіб, вважалося *насилля*, що виражалося у *війні* та грабежі. Бездіяльний воїн — землероб для розваги, складав ідеал древньої людини, притаманний усім їхнім установам і всім їхнім науковим дослідженням» [2, с. 511].

Спотворюючи таким чином істинний стан речей (І.В. Вернадський зазначав, що «закони Лікурґа являють собою немов би протест проти сили речей» [2, с. 511]), мислителі Стародавньої Греції надавали надмірного значення свавілля людини та держави. Це знайшло прояв, зокрема, і в номіналістичному тлумаченні природи грошей, характерному і для Платона, і для Аристотеля, і для

Ксенофонта. «Так — вони заперечували безумовну цінність грошей і визнавали залежність їх від волі людини, яка, на їхню думку, надає їм значення лише тим, що погоджується приймати їх певним чином, — зазначає І. В. Вернадський. — Ця угода знаходить прояв у державних визначеннях і постановках, під владою яких і перебуває цінність грошей, і право визначати їхню ціну» [2, с. 373–374].

Що стосується римських авторів, то І. В. Вернадський не вважав їх самостійними мислителями, наголошуючи на тому, що вони лише некритично відтворювали ідеї давньогрецьких філософів: «Уся ця система поглядів грецьких письменників, що повністю перейшла згодом у переконання Римлян, свідчить про поверховність їхнього погляду на економічні явища: вони не вміли відрізнити у них дійсне від необхідного, й сучасне їм сприймали як раціональне. Ґрунтуючись таким чином на хибних началах, вони були послідовними у їхньому розвитку та впровадженні. Не будучи глибокими, вони були логічними» [2, с. 374].

І. В. Вернадський вважав, що упродовж епохи феодалізму господарська ідеологія Стародавнього світу залишається незмінною у своїй основі, хоча й зазнає певної корекції. Ранньофеодальне європейське суспільство, яке формувалося на руїнах античної цивілізації, було вимушене знову нагромаджувати продуктивні сили, тобто капіталізувати труд шляхом його примусової організації з боку держави. Але в нових умовах регламентація труда набуває нових організаційно-правових форм — кріпосного права, цехового устрою та ін. Це означає певне пом'якшення позаекономічного тиску держави на безпосереднього виробника: «Труд був обмежений не у своєму індивідуальному прояві, а у прояві *видовому і родовому*; замість рабства з'являється *adscriptio glebae*, цеховий устрій і т. ін, де піклування влади було спрямоване на виробництво, а не безпосередньо на особу виробника» [2, с. 383].

Отже, у феодальному суспільстві об'єктом державної регламентації була не виробнича діяльність конкретного індивіда, а ціла галузь виробництва, певна професія, або окремий вид чи рід труда. І. В. Вернадський вважав цю міру державного примусу цілком відповідною наявному на той час ступеню розвитку суспільного виробництва, оскільки в основі цих регламентацій лежить цілком розумне, раціональне прагнення суспільства урівноважити потреби і споживання при обмеженій кількості предметів споживання та при дефіциті засобів задоволення потреб.

Але попри ці відмінності, як наголошує І. В. Вернадський, епоха феодалізму, включаючи пізній його етап, коли відбувається формування меркантилістської доктрини, наслідуює провідну рису господарської ідеології Стародавнього світу: «Але найразючіша схожість економічного бачення

обох цих епох, принаймні як воно проявляється в літературі тієї та іншої, — це дух державного утилітаризму. В перших економічних творах нового часу, як у Італійців, так і в Англійців і у Французів, ми зустрічаємо постійно ту думку, що людина існує для держави, що всі заходи повинні бути продиктованими спільною користю, спільною вигодою, що визначається певною державною метою і осмисленням її у свідомості суспільної влади: приватний інтерес, вигода окремих осіб не могла бути прийнята до уваги» [2, с. 375].

Як зазначає І. В. Вернадський, причиною виникнення меркантилістської доктрини стало формування зародків світового господарства в умовах державної відокремленості національних економік, а, отже, і розвитку досить інтенсивних і нерідко конфліктних міжнародних відносин. «Стародавнє суспільство вирізнялося єдністю і, так би мовити, компактністю: не виходячи за свої межі, воно уникало варварів; нове суспільство, що сформувалося з різних джерел, несвідомо прагнуло до подібної єдності (якої воно втім не досягло й дотепер), але напочатку являло собою тіло багатоскладове й немов би розрізнене; однакові потреби й однакові прагнення спонтанно зіштовхували між собою члени цього тіла, але зіштовхували їх іноді вороже; звідси з'явилися багатоманітні міжнародні відносини, а разом з тим і так би мовити — *міжнародне господарство*. У ньому віддзеркалилася та сама думка, що спрямовувала й усю зовнішню політику, а саме: бажання підкорити своєму впливу інші чужі народності, зробити їх своїми данниками (ідея спільна для стародавнього суспільства); замість неможливого тоді політичного поневолення — винайдено було інший засіб для цього в торговельному балансі» [2, с. 384–385].

Отже, на думку І. В. Вернадського, весь стародавній цивілізований світ був «компактним». І дійсно, еллінська цивілізація разом з деякими країнами Сходу та варварськими народами були поглинуті Римською імперією, і, таким чином, у цьому світі не існувало конфліктних міжнародних відносин. Усі економічні відносини в Римській імперії були по суті внутрішніми відносинами в межах однієї держави і контролювалися центральною владою, фінансова політика якої зводилася до того, щоб провінції несли на собі податкове ярмо імперії, в той час як Римська триба податків не платила. Період пізнього феодалізму характеризувався процесом створення централізованих європейських держав, проте жодна з них так і не стала універсальною державою для Західного світу. Конкуренція між ними загострювалася, і національні уряди намагалися віднайти у міжнародній торгівлі економічний еквівалент політичного поневолення інших державно-самостійних народів, зробити їх своїми данниками за допомогою активного торговельного балансу. Як ми вже

засначали раніше, «І. В. Вернадський оцінював намір збагатити країну в такий спосіб як наївний і помилковий з «наукового погляду», до якого він відносив смітінські ідеї трудової вартості та еквівалентності обміну» [8, с. 258].

Слід зазначити, що ця досить суворі оцінка І. В. Вернадським меркантилістської доктрини впливає з його оригінального тлумачення предмету політичної економії, який, як він вважає, є двоїстим і суперечливим за своїм змістом: «предмет теорії політичної економії постійно становила *цінність*, предмет практики — *народний добробут*, тоді як насправді кожен з цих предметів може й повинен мати свою окрему теорію і має свою окрему практику» [2, с. 386–387]. Вчений вважав, що наукове дослідження цінностей (а ідеалом наукового підходу для нього була трудова теорія вартості А. Сміта) потребує об'єктивного аналізу руху ціннісних категорій при максимальному абстрагуванні від суб'єктивних впливів таких, як інтереси держави та народний добробут. Теорія добробуту, що обслуговує більш практичні, утилітарні інтереси людини та держави, розглядає рух цінностей і їхній розподіл не самі по собі, а лише під кутом зору їхнього впливу на добробут народу та держави. У зв'язку з цим, на думку І. В. Вернадського, «висновки теорії цінностей *можуть* збігатися з висновками теорії добробуту, а можуть і відрізнятись від них; як і в реальності — збільшення цінностей не завжди збігається зі зростанням народного добробуту» [2, с. 387]. Цю суперечливу двоїстість предмету політичної економії І. В. Вернадський вважав причиною евристичної обмеженості багатьох економічних учень: «Це ж саме було причиною падіння меркантилізму, який являє нам такий же двоїстий характер. З одного боку, він намагався проникнути в природу цінності, з іншого — силувався розбудувати добробут державний» [2, с. 388]. Помилка меркантилістів полягала, на думку І. В. Вернадського, в тому, що, не розуміючи принципу еквівалентності, рівноцінності обміну, вони марно сподівалися збільшити національне багатство країни, використовуючи для цього зовнішню торгівлю.

Влучно характеризуючи сутність меркантилістської доктрини, І. В. Вернадський наголошує: «Фокус, у якому поєднуються всі промені меркантилістського вчення, складають *гроші*. Меркантилісти визнавали їх єдиним джерелом, або краще — єдиним предметом багатства» [2, с. 388]. Він зазначає, що грошова оцінка багатства має сенс лише з точки зору окремої особи, найкраще репрезентуючи міру її економічних можливостей у певному суспільстві. Але, на його думку, меркантилісти припустилися серйозної помилки, поширюючи цей локальний критерій оцінки багатства з мікрорівня індивідуального суб'єкта господарювання на макрорівень національного госпо-

дарства: «*Багатство народне*, державне, полягає, на їхню думку, переважно *в грошах*. Звісно, тут помилка їхня постає найвиразніше, оскільки держава утримує під своєю владою *вже готовими* всі ті *цінності*, які тільки можуть бути отримані за гроші, і в теорії вона потребує їх якнайменше» [2, с. 389]. Але в чому ж тоді полягали причини, які змусили майже всі держави пізнього Середньовіччя послідовно використовувати меркантилістське вчення в якості основного дороговказу своєї економічної політики? «Причина ця криється *в малій мірі безпеки і невпевненості* в тривалому *мирі*, — зазначає І. В. Вернадський. — Перша — робила неможливим існування правильного і широкого кредиту; друга — вимагала, щоб народ був завжди готовий вести війну, засоби для якої переважно полягають у грошах, бо тільки вони одні були здатні забезпечити в критичний час різноманітні цінності без насилля» [2, с. 389].

«Засіб для накопичення грошей в державі меркантилізм репрезентував у своїй *теорії балансу*. Ця теорія в обох її видах (баланс *міновий* і баланс *торговельний*) демонструє прагнення — залучити в країну якомога більше золота та срібла від інших народів, отримуючи їх шляхом обміну на місцеві вироби, на думку меркантилістів, *менш цінні*» [2, с. 389–390], — так стисло характеризує І. В. Вернадський економічну ідеологію меркантилізму, оцінюючи її як хибну з погляду приватного сучасного господарства (під яким він розумів класичне тлумачення торгівлі як обміну еквівалентними цінностями). Урядові заборони на вивіз грошей з країни епохи раннього меркантилізму він вважав насильницькою спробою протидії природним законам руху цінностей, яка могла лише тимчасово загальмувати відтік золота та срібла за її межі, проте не була здатна збільшити їхню кількість у державі, що не мала власних копалень. Теорія торговельного балансу, що витіснила з часом теорію мінового балансу, не забороняла вивіз за кордон золотих та срібних грошей, якщо це дає змогу в подальшому отримати за допомогою торговельних операцій суму більшу, ніж та, що була вивезена. Фіксуючи різницю між ціною сировини і виробу-фабрикату (під останнім І. В. Вернадський розуміє продукт промисловості з більшою часткою доданої вартості), пізній меркантилізм «підкинувся про збут останніх (фабрикатів), заохочуючи ввіз грубого матеріалу з метою сприяти збільшенню фабричного виробництва в країні» [2, с. 390]. Надмірна активність урядів у цьому напрямку призводила до викривлення народногосподарських пропорцій, гальмування розвитку потреб місцевого населення, зростання цін на сировину, зубожіння народу та появи перших зародків пролетаріату. Реагуючи на загострення подібних дисбалансів, владні прибічники практичного меркантилізму блокували їх за допомогою адміністративних

заходів і державної регламентації виробництва. І. В. Вернадський частково виправдовує суворий офіційний контроль над виробництвом, пояснюючи його необхідність низьким рівнем тогочасної технічної освіти населення. Водночас він зазначає, що цей контроль перешкоджав розвитку промисловості через те, що його використовували довше, ніж це було потрібно.

Не обмежуючись загальними характеристиками та оцінками меркантилістської доктрини, І. В. Вернадський демонструє неабияку обізнаність з дуже широким колом першоджерел — творами як широко відомих, так і майже невідомих нам авторів, що були її прибічниками. Перш за все, предметом його аналізу став теоретичний спадок італійських авторів — Гаспар Скарuffі, Бернардо Даванцаті, Антоніо Серра, Джироламо Беллоні, Антоніо Борджіа та графа Джана-Рінальдо Карлі. Зі стислого огляду їхніх теоретичних положень, що міститься у вже згадуваній нами вище докторській дисертації І. В. Вернадського, можна зробити висновок, що у фокусі дослідницьких інтересів італійців перебували питання про природу і джерела примноження суспільного багатства, про фактори, що впливають на цінність грошової одиниці, а також проблеми грошового обігу, зовнішньої торгівлі та оподаткування. І. В. Вернадський аналізує сильні та слабкі (на його погляд) теоретичні положення, сформульовані в їхніх творах. Так, надзвичайно позитивною рисою теоретичних поглядів флорентійця Бернардо Даванцаті (1529–1606) вчений вважав чітко висловлену ним думку про те, «що багатство полягає не в грошах, а в життєвих припасах і товарах, які Даванцаті називає істинними благами і вважає кориснішими за золото та срібло» [2, с. 403]. Разом з тим, аналізуючи теоретичні положення римського банкіра Джироламо Беллоні, які він вважав апогеєм меркантильного напрямку, І. В. Вернадський критикує його тезу про подвійну ціну грошей (їхню внутрішню вартість, яка залежить від кількості дорогоцінного металу в монеті, та їхню зовнішню цінність, що залежить від потреб обігу). Але особливо негативну оцінку І. В. Вернадського отримує тлумачення Беллоні поділу зовнішньої торгівлі на активну та пасивну, згідно з яким остання економічно знесилює державу. Зазначаючи, що ця помилка впливає з розуміння ним торговельного балансу, дослідник підкреслює: «помилка меркантилістів ґрунтується на припущенні про нерівність обміну між двома державами (...). Меркантилізм не сприймав — як ми бачили — рівність цінності в речах навіть з однаковою ціною, але ніде не висловив він ясно й чітко свою думку» [2, с. 404–405]. З цієї оцінки стає зрозумілою позиція самого І. В. Вернадського: будучи безкомпромісним прибічником смітіанського вчення про ціннісну еквівалентність обміну, він ніяк не міг погодитися з подібним висновком меркантилістів.

Що стосується розвитку меркантилізму в інших країнах, то в своїй роботі «Нарис історії політичної економії» І. В. Вернадський згадує праці німецьких учених Г. Обрехта та Я. Борніца, зазначаючи, що основними предметами їхніх досліджень були фінанси та податкова система держави. «У той час, як німецькі вчені звертали, таким чином, виключно увагу на фінанси держави та засоби до їх отримання, не чіпаючи питань внутрішньої економічної політики, англійські письменники, на протипагу цьому, почали приймати іншу вихідну точку, якій їхні економісти залишилися вірними й дотепер. Вони основну увагу звертали на торгівлю та установи, що її стосувалися» [2, с. 534].

На підтвердження цієї думки І. В. Вернадський, аналізуючи доктрину торговельного балансу пізнього меркантилізму, звертає увагу на творчість одного з найвизначніших його фундаторів — англійця Томаса Мана (1571–1641). Вітчизняний учений широко цитує найвідомішу роботу Т. Мана «Багатство Англії від зовнішньої торгівлі, або баланс нашої зовнішньої торгівлі є правилом нашої скарбниці», роблячи наголос на наступній тезі: «кількість вивезених і ввезених дорогоцінних металів математично співмірна з тим, що необхідне для обміну цінностей: з чаші терезів знімають лише те, що необхідне для відновлення рівноваги. Цій кількості ніщо не може перешкодити рухатись всередину і назовні; і будь-яке законодавство, яке б заважало цим непереможним прагненням торгівлі, було б більше, ніж недієвим, — воно було б шкідливим» [2, с. 538]. І. В. Вернадський знаходить у цих словах невизначене усвідомлення англійським автором універсальності та невідворотності об'єктивних економічних законів, яке й є, на його думку, першою ознакою істинної науки, еталоном якої була для нього класична політична економія, що прийняла фізіократичний постулат «природного порядку речей». У цілому І. В. Вернадський оцінює перехід до доктрини торговельного балансу як досить позитивне зрушення: «торговельний баланс знищив, як непотрібні, привілейовані торгові місця, звільнив торгівлю від королівських мінял і т. п. осіб, надав більшої свободи її оборотам, допустивши в більшості випадків законний рух грошових капіталів, і привернув увагу урядів замість дорогоцінних металів до самих предметів торгівлі та до важливості статистичних даних, і, насамкінець, підніс у суспільній свідомості матеріальний труд, що до того майже всіма зневажався» [2, с. 537].

Розглядаючи твори інших авторів XVII–XVIII століть, зокрема Томаса Гоббса, Джошуа Чайлда та Роджера Кока, І. В. Вернадський зазначає, що завдяки їхнім працям теоретичні вади меркантилізму слабшали, поступаючись місцем раціональним економічним міркуванням. Так, поступово дістає визнання теза про те, що істинними дже-

релами багатства є земля та труд, яка отримає подальший розвиток у творах В.Петті, П.Буагільбера та фізіократів. Однак разом з тим меркантилістська доктрина торговельного балансу ще довго була дороговказом для економічної політики національних урядів, досягнувши свого апогею за часів правління першого міністра та генерального контролера фінансів Франції Жана-Батиста Кольбера, який, як зазначає І.В. Вернадський, «перший ввів однотипну основу податків, знизив ввізне та вивізні мито на товари (1664), заборонив конфіскацію селянського майна за недоїмки, зменшив кількість внутрішніх митниць і відкупників; але в той же час обернув тариф на сприятливий для вітчизняної промисловості, запровадив суворий нагляд в промисловості, призначив наглядачів мануфактур; для підтримки та піднесення морської торгівлі запровадив премії у балтійському судноплавстві та віддаленому риболовстві й намагався надати труду штучний напрям, що швидко призвело до підвищення тарифу та обмеження торгівлі, особливо хлібною, та й сировиною загалом» [2, с. 544].

Послідовний прибічник класичної політичної економії, І.В. Вернадський в цілому оцінює ці заходи Кольбера як помилкові, вважаючи, що головна його заслуга полягає в значному поліпшенні шляхів сполучення та пошти, а також у розумному вдосконаленні юридичної бази французького королівства. Він зазначає, що видима успішність більшості результатів правління Кольбера призвела до загальної віри в непогрішимість його новацій, «але подібні заходи, запроваджені в тому самому дусі в інших торгових державах, Англії та Голландії, швидко показали неспроможність багатьох з них і хибність теорії» [2, с. 544–545]. Так, на думку І.В. Вернадського, саме запровадження голландським урядом державного регулювання зовнішньої торгівлі стало основною причиною втрати цією країною економічного лідерства в Європі. Ця його позиція видається нам досить упередженою, оскільки в сучасній історико-економічній літературі домінує якраз протилежна думка про те, що саме відсутність протекціоністського захисту голландської мануфактурної промисловості стала вагомою причиною уповільнення розвитку голландської промисловості. Аналізуючи далі Навігаційний акт Кромвелля (1651), який забезпечував монополію на сполучення та перевезення вантажів англійськими суднами, що значно послабив позиції Голландії як основного міжнародного перевізника і дав поштовх розвитку англійського суднобудування, І.В. Вернадський також уникає його позитивної оцінки [2, с. 545].

Подібні, не завжди об'єктивні, оцінки І.В. Вернадським теоретичних і практичних здобутків прихильників позитивного напрямку економічної думки випливають з його світоглядних переконань.

Як наголошує Т.В. Гайдай: «Ідейно І.Вернадський був переконаним і послідовним прихильником економічного лібералізму класичної школи. Він дотримувався принципу невтручання держави в економічне життя, відмежування уряду від приватної власності та ініціативи, виступав прихильником вільного підприємництва та вільної конкуренції» [3, с. 288]. Зі свого боку, ми також зазначали, що «догмати» англійського економічного лібералізму не підлягають у його дисертації критичному осмисленню і беруться за аксіоми без будь-якого сумніву (...). Цей, сучасний І.В. Вернадському, «еталон» ліберальної економічної моделі накладається на погляди попередніх представників історії економічної думки, що допомагає виявити певні відхилення останніх від обраного «взірця», які здебільшого тлумачаться І.В. Вернадським як незрілість або теоретичні похибки» [8, с. 251–252].

На завершення нашої розвідки слід згадати про виокремлення І.В. Вернадським ще однієї групи авторів, яких він також відносив до позитивного напрямку економічної думки. Він вважав, що ці економісти не сформували певної теоретичної системи, й єдине, що їх об'єднує між собою, — кінцевий практичний висновок з їхніх розмислів, суть якого полягає в тому, що розвиток національної промисловості потребує захисту від іноземної конкуренції з боку уряду. Влучно назвавши протекціонізм «тією втікаючою меркантилізму», І.В. Вернадський наголошував, що ці дві течії відрізняються метою та засобами. Меркантилізм мав на меті максимальне збагачення держави дорогоцінними металами, розглядаючи процвітання промисловості лише як засіб для її реалізації, тоді як для протекціоністів процвітання промисловості, яке вони вважали основою піднесення народного добробуту, було самоціллю. Якщо меркантилісти були прибічниками сильної координуючої ролі держави як запоруки успішного розвитку орієнтованих на експорт промислових підприємств, то протекціоністи відкидали внутрішню регламентацію промисловості, вимагаючи лише її митного захисту від іноземних конкурентів. І.В. Вернадський вважав протекціонізм спробою примирити установки позитивного та негативного напрямів, через що називав його прибічників еkleктиками: «Як і меркантилізм, він надає особливо важливого значення зовнішній торгівлі, вважаючи її ознакою народного багатства, і вбачає шкоду для внутрішнього виробництва в зовнішній конкуренції. Можливе обмеження її в тих галузях виробництва, в яких країна ще не досягла повної досконалості, складає його правило. У внутрішній державній практиці протекціонізм навпаки зазвичай визнає справедливість положень ліберальної школи і, таким чином, поєднує частково теорію промислової школи з практикою меркантильною стосовно зовнішньої торгівлі» [2, с. 668].

Дослідження спадщини представників протекціонізму розпадається у І. В. Вернадського на дві частини. У дисертації «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX століття» він розглядає погляди італійських авторів, чия творчість припадає на докласичний період розвитку економічної думки — абата Антоніо Дженовезі (XVII ст.) та П'єтро Веррі (1728–1797). Детальний виклад цього розгляду був поданий нами в роботі «І. В. Вернадський — дослідник генезису політичної економії (на прикладі аналізу італійських шкіл меркантилізму та фізіократії)» [8, с. 267–271]. Тому в даній розвідці ми лише зазначимо, що абат Дженовезі, який у своїх поглядах на зовнішню торгівлю в основному притримувався доктрини торговельного балансу пізніх меркантилістів, вже не вважав гроші єдиною формою існування національного багатства, і, більш того, їхнє перенакопичення в державі навіть видавалося йому шкідливим, бо сприяло поширенню лихварства. Він також випередив фізіократів, висунувши тезу про непродуктивність обробляючих ремесел, хоча й не заперечував їхньої корисності, а освіту (яку теж відносив до непродуктивних занять) вважав головною умовою зростання народного добробуту. Крім того, як зазначає І. В. Вернадський, цей автор висунув оригінальну п'ятистадійну концепцію періодизації економічної історії.

Що стосується поглядів П. Веррі, то І. В. Вернадський «вказує на вражаючий збіг його положень з основами вчення Адама Сміта: особистий інтерес він визнавав найкращою запорукою суспільного добробуту; причину економічних явищ він бачив у «мудрій природі речей»» [8, с. 270]. Особливо високої оцінки І. В. Вернадського дістала теза П. Веррі про продуктивність мануфактур, яку останній обстоював всупереч домінуючим на той час поглядам фізіократів про безплідність несільськогосподарських галузей народного господарства. В цілому цей автор був прибічником свободи економічних дій підприємців, хоч і виступав за захист національного ринку шляхом встановлення помірних мит.

Вдруге І. В. Вернадський звертається до аналізу теоретичної спадщини представників протекціоністської течії майже через 10 років після написання дисертації в роботі «Нарис історії політичної економії» (1858). Але цього разу об'єктом його дослідження стають погляди в основному хронологічно близьких до нього німецьких авторів — Й. Г. Фіхте, Людена, Ф. фон Кельна і особливо Ф. Ліста. Оскільки їхня творчість припадає на першу половину XIX ст., їхні твори не можна віднести до докласичного періоду розвитку економічної думки, радше вони є критичною реакцією на деякі постулати класичної політекономії. Будучи прихильником манчестерської школи економічного лібералізму, І. В. Вернадський не міг

позитивно оцінити подібну позицію. Він відразу ж звинувачує пізніх протекціоністів у ідеологічній упередженості, зазначаючи, що останні «рідко дотримуються справжньої точки зору на предмет: вони мають зазвичай на увазі не стільки народне багатство і добробут, скільки політичну незалежність і самостійність держави» [2, с. 668].

Розглядаючи основну працю Ф. Ліста «Національна система політичної економії», І. В. Вернадський слушно вказує на її провідну ідею, а саме — слідування принципам вільної торгівлі при наявній нерівномірності економічного розвитку окремих народів може бути згубним для суверенітету та добробуту тих з них, які відстали від провідних у економічному відношенні націй. Переконаність Ф. Ліста у тому, що лише захисні мита можуть примножити продуктивні сили нації, І. В. Вернадський вважає абсолютно хибною [2, с. 675]. Звинувачуючи Ф. Ліста в політичній упередженості, І. В. Вернадський зазначає, що той, «як і попередні протекціоністи, мав на увазі більше інтерес політичний — самостійність народу, його силу, ніж суто економічний інтерес і особисту самостійність. Це ті самі начала державного інтересу, які від стародавніх перейшли до нових народів, панували у меркантилістів, і ще й зараз вважаються беззаперечними у багатьох» [2, с. 675–676]. Так суворо оцінює ідеї Ф. Ліста І. В. Вернадський, сам виявляючи при цьому певну упередженість. Як показав історичний досвід США та Німеччини, ці країни, використавши запропоновану Ф. Лістом ідею «виховного протекціонізму», досягли в останній третині XIX — на початку XX ст. високих темпів індустріального розвитку, чим підтвердили її конструктивність.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, аналіз праць І. В. Вернадського, присвячених дослідженню історії економічної думки, показав, що в якості критеріальної проблеми, яка ділить її на два фундаментальних напрями, постає питання про роль держави в економічному житті суспільства. Вчений визначив їх як позитивний (представники якого виступають за безпосередню участь держави в регулюванні суспільного виробництва) та негативний (економісти, що належать до нього, заперечують корисність державного втручання в економіку). До позитивного напрямку І. В. Вернадський відносив економічні погляди стародавніх мислителів античності, меркантилізм, протекціонізм та соціалізм, а до негативного — фізіократію та школу Адама Сміта, або промислову. В даній статті ми зосередили увагу на внеску І. В. Вернадського в дослідження докласичного періоду генезису світової економічної думки, представленого виключно авторами, віднесеними ним до позитивного напрямку.

Аналізуючи погляди старогрецьких філософів Ксенофонта, Платона та Аристотеля, І. В. Вернадський наголошує на їхній державоцентричності:

приватний економічний інтерес ці мислителі не вважали легітимним, а особу розглядали як таку, що існує «немов би для держави». За І.В. Вернадським, античні мислителі оцінювали сфери людської діяльності таким чином: ремесло, що є негідним громадянина, — справа рабів; торгівля є неповноцінним видом діяльності, оскільки сприяє протиставленню інтересів приватних осіб інтересам держави; землеробство визнавалося достойним видом діяльності (хоча фактично земля оброблювалася рабами, а не її власниками); найпочеснішою професією вважалася військова справа. Він робить висновок, що старогрецькі філософи надавали надмірного значення волюнтаризму та насиллю з боку держави та людини, розглядаючи їх в якості норми економічного життя тогочасного суспільства.

Характеризуючи другу, найпотужнішу течію позитивного напрямку економічної думки — меркантилізм, І.В. Вернадський вбачає її сутність у тому, що її представники визнавали гроші єдиним предметом народного багатства. На його думку, причиною виникнення цієї течії стало формування зародків міжнародних економічних відносин в умовах державної відокремленості національних економік, що підштовхнуло національні уряди до ідеї зробити інші народи своїми данниками, викачуючи з них дорогоцінні метали за допомогою активного торговельного балансу. І.В. Вернадський, який був послідовним прибічником класичних ідей трудової вартості та еквівалентності обміну, оцінював намір збагатити країну таким чином як наївний і помилковий.

До позитивного напрямку економічної думки І.В. Вернадський відносить ще одну течію —

протекціонізм, представники якого вважали, що розвиток національної промисловості потребує митного захисту від іноземної конкуренції з боку держави. І.В. Вернадський вважає його еклектичною спробою примирити між собою положення позитивного та негативного напрямів. Він зазначає, що, як і меркантилісти, протекціоністи бачили в зовнішній конкуренції перешкоду для розвитку вітчизняного виробництва та вимагали від уряду митного захисту слабозвинених галузей, одночасно визнаючи справедливність положень класичного економічного лібералізму у внутрішній державній практиці. І.В. Вернадський в цілому критично оцінює здобутки цієї течії, особливо її німецьких представників, зокрема Ф. Ліста. На наш погляд, така позиція вченого пояснюється його рівнянням на певний парадигмальний еталон економічної теорії, заданий А. Смітом і класичною школою політичної економії.

У подальших наукових дослідженнях варто продовжити вивчення аналізу І.В. Вернадським теоретичного доробку представників негативно-го напрямку — фізіократів, А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.Б. Сея та ін., які вважали механізми ринкової саморегуляції економіки достатніми для її функціонування без суттєвої участі держави. Використовуючи запропонований ученим фундаментальний критерій класифікації провідних течій світової економічної думки (в якості якого постає роль держави в регулюванні суспільного виробництва), важливо також дослідити протистояння двох напрямів економічної думки (позитивного та негативного) у подальший період — з кінця ХІХ століття й досьогодні.

Література

1. Базилевич В.Д., Короткий В.А. Економіст Іван Васильович Вернадський. *І.Вернадський. Витоки. Творча спадщина в контексті історії економічної думки в Україні* / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2009. С. 9–249.
2. Вернадський І. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2009. 862 с. (Славетні постаті).
3. Гайдай Т.В. Розробка І.В. Вернадським теорії та історії політичної економії. *І.Вернадський. Витоки. Творча спадщина в контексті історії економічної думки в Україні* / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2009. С. 277–298.
4. Галицька Е.В., Прімерова О.К. Внесок І.В. Вернадського у розробку теоретико-методологічних засад статистики. *І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина в контексті історії економічної думки в Україні* / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2009. С. 316–341.
5. Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки. Львів : Євросвіт, 2002. 528 с.
6. Іван Вернадський — учений-економіст, педагог, громадянин: (до 200-річчя від дня народження) [Електронний ресурс]: тези наук.-практ. конф., Київ, 19 трав. 2021 р. Київ : КНЕУ, 2021. 49 с.
7. Маслов А.О. Дослідження аграрних проблем у творчості І.В. Вернадського. *І.Вернадський. Витоки. Творча спадщина в контексті історії економічної думки в Україні* / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2009. С. 342–360.
8. Назаров І.В. І.В. Вернадський — дослідник генезису політичної економії (на прикладі аналізу італійських шкіл меркантилізму і фізіократії. *І.Вернадський. Витоки. Творча спадщина в контексті історії економічної думки в Україні* / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2009. С. 250–276.

9. Осецький В.Л. Економіко-політичні погляди І.В. Вернадського і західноєвропейський лібералізм. *І.Вернадський. Витоки. Творча спадщина в контексті історії економічної думки в Україні*. За ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання, 2009. С. 299–315.

References

1. Bazylevych V.D., Korotkyi V.A. Ekonomist Ivan Vasylovych Vernadskiyi. *I.Vernadskiyi. Vytoky. Tvorcha spadshchyna v konteksti istorii ekonomichnoi dumky v Ukraini / za red. V.D. Bazylevycha*. Kyiv: Znannia, 2009. S. 9–249.
2. Vernadskiyi I. Vytoky. Tvorcha spadshchyna u konteksti istorii ekonomichnoi dumky v Ukraini / za red. V.D. Bazylevycha. Kyiv: Znannia, 2009. 862 s. (Slavetni postati).
3. Haidai T.V. Rozrobka I.V. Vernadskym teorii ta istorii politychnoi ekonomii. *I.Vernadskiyi. Vytoky. Tvorcha spadshchyna v konteksti istorii ekonomichnoi dumky v Ukraini / za red. V.D. Bazylevycha*. Kyiv: Znannia, 2009. S. 277–298.
4. Halytska E.V., Primierova O.K. Vnesok I.V. Vernadskoho u rozrobku teoretyko-metodolohichnykh zasad statystyky. *I. Vernadskiyi. Vytoky. Tvorcha spadshchyna v konteksti istorii ekonomichnoi dumky v Ukraini / za red. V.D. Bazylevycha*. Kyiv: Znannia, 2009. S. 316–341.
5. Zlupko S.M. Personalii i teorii ukrainskoi ekonomichnoi dumky. Lviv: Yevrosvit, 2002. 528 s.
6. Ivan Vernadskiyi — uchenyi-ekonomist, pedahoh, hromadianyn: (do 200-richchia vid dnia narodzhennia) [Elektronnyi resurs]: tezy nauk.-prakt. konf., Kyiv, 19 trav. 2021 r. Kyiv: KNEU, 2021. 49 s.
7. Maslov A.O. Doslidzhennia ahrarnykh problem u tvorchosti I.V. Vernadskoho. *I.Vernadskiyi. Vytoky. Tvorcha spadshchyna v konteksti istorii ekonomichnoi dumky v Ukraini / za red. V.D. Bazylevycha*. Kyiv: Znannia, 2009. S. 342–360.
8. Nazarov I.V. I.V. Vernadskiyi — doslidnyk henezysu politychnoi ekonomii (na prykladi analizu italiiskykh shkil merkantylizmu i fiziokratii. *I.Vernadskiyi. Vytoky. Tvorcha spadshchyna v konteksti istorii ekonomichnoi dumky v Ukraini / za red. V.D. Bazylevycha*. Kyiv: Znannia, 2009. S. 250–276.
9. Osetskyy V.L. Ekonomiko-politychni pohliady I.V. Vernadskoho i zakhidnoieuropeiskyy liberalizm. *I.Vernadskiyi. Vytoky. Tvorcha spadshchyna v konteksti istorii ekonomichnoi dumky v Ukraini / za red. V.D. Bazylevycha*. Kyiv: Znannia, 2009. S. 299–315.